

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

УДК 81'367.622.16: 81'362

Михайло Гінзбург
Інститут транспорту газу, м. Харків

УКРАЇНСЬКІ ВІДДІЄСЛІВНІ ІМЕННИКИ НА *-ННЯ*, *-ТТЯ* НА ТЛІ СУСІДНІХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

© Гінзбург М. Д., 2013

У статті досліджено успадковування дієслівних категорій українськими назвами опредметнених процесів (*nomina actionis*) на *-ння*, *-ття* порівняно з успадковуванням аналогічних форм у польській, чеській і російській мовах. Розв'язати цю проблему дуже важливо для правильного розуміння фахових текстів та укладання нормативних документів.

Ключові слова: українська мова, польська мова, чеська мова, російська мова, назви опредметнених процесів на *-ння*, *-ття*, дієслівна категорія виду.

The article deals with verbal categories inheritance of Ukrainian names of objectified processes (*nomina actionis*) ended on *-ння*, *-ття* and their counterparts in the Polish, Czech and Russian languages. It is important to solve this problem for a proper understanding of professional texts and writing of normative documents.

Keywords: Ukrainian language, Polish language, Czech language, Russian language, names of objectified processes on *-ння*, *-ття*, verbal category type.

Стан досліджуваної проблеми. В українських фахових текстах важливу роль відіграють віддієслівні іменники на *-ння*, *-ття* із процесовим значенням (далі – **назви опредметнених процесів**¹, скорочено **НОП**, лат. *nomina actionis* [1, с. 31]), які, посідаючи проміжне місце між найпротисталенішими частинами мови (дієсловом та іменником), поєднують їхні семантичні та граматичні властивості.

Питання успадковування українськими НОП найважливішої дієслівної категорії виду були тою чи тою мірою предметом розгляду в багатьох працях мовознавців минулого та сучасних дослідників. Огляд різних поглядів на це мовне явище подано в [1]. Додамо тільки, що в працях провідних мовознавців О. Синявського [4, с. 76–77] та М. Наконечного [5] переконливо доведено, що за наявності спільнокореневих НОП на *-ння*, *-ття* їх треба розрізняти за семантикою й відповідно за видом так само, як твірні дієслова. Проте деякі мовознавці, наприклад А. Лагутіна [6] та Л. Юрчук [7], заперечують це й уважають, що видові значення в певних групах НОП на *-ння* нейтралізуються.

¹ Тут і далі, відповідно до класичних робіт Д. С. Лотте [2, с. 29] та Т. С. Канделакі [3, с. 9], категорію понять позамовної дійсності позначаємо терміном **процес**, що збігається із загальнофілософською категорією **процес** (яка описує послідовне змінювання // змінення предметів і явищ позамовної дійсності в часі), а також із поняттям **процес** як категорійною ознакою, властивою всім дієсловам.

Питання про успадковування категорії виду є лише окремим випадком загальнішої проблеми успадковування / нейтралізування всієї сукупності дієслівних категорій НОП на **-ння, -ття**. До сьогодні ця проблема ще чекає на своє детальне мовознавче дослідження. Однак практичні настанови щодо укладання стандартів ДСТУ 1.5:2003 [8], ДСТУ 3966-2000 [9] та його нова версія ДСТУ 3966:2009 [10] ґрунтуються саме на концепції успадковування дієслівних категорій НОП на **-ння, -ття**. З огляду на це обґрунтування зазначеної концепції має не тільки наукову актуальність, а й велике практичне значення.

Важливим аргументом у такому обґрунтуванні має стати порівняння граматичних властивостей віддієслівних іменників із процесовим значенням у сусідніх слов'янських мовах, адже всі вони мають спільне коріння – праслов'янські віддієслівні іменникові утворення на **-нъје, -тъје**², про дієслівність яких свідчить їхня здатність зберігати аналогічно дієприкметникам і дієприслівникам певні граматичні категорії (зокрема виду), а також дієслівне керування³ [11, с. 136, 140]. Ці форми успадкували всі слов'янські мови: у польській мові – це віддієслівні іменники на **-nie, -cie**, у російській – на **-ние, -тие**, у чеській – на **-ní, -tí** тощо [12, с. 114, 135-137]. Проте в кожній мові вони розвивалися своїм шляхом.

Оскільки жодну мову не можна вивчати ізольовано, окремо від загального граматичного досвіду, набутого на ґрунті інших мов, на сьогодні маємо певні праці, у яких зіставлено властивості НОП у різних слов'янських мовах. Українські та російські НОП порівняно в працях [15–17]; польські та російські – у дисертаційних дослідженнях [18; 19, с. 19], підручниках польської мови для російськомовних [20, с. 207-213]; чеські та російські – у [21, с. 197–199; 22, т. 1, с. 213]; українські, російські та польські – у [1; 11]; чеські, українські та російські – у [23, с. 341-342]. Загальні порівняння багатьох слов'янських мов подано в монографії [12]. Проте комплексно це питання ще не було досліджено.

Мета цієї статті – ґрунтуючись на наведених вище джерелах, розглянути загальну проблему успадковування дієслівних категорій українськими НОП на **-ння, -ття** та порівняти з успадковуванням аналогічними формами в польській, чеській і російській мовах.

1. Успадковування українськими НОП на **-ння, -ття** дієслівних категорій

Досліджуючи лексеми, мовознавці розрізняють їхній **зміст** (рос. содержание, план содержания, *англ.* content [24, с. 325, 438-439]) та **форму** (рос. выражение, план выражения, *англ.* expression [24, с. 93-94, 325]). «До форми у мові належать ті її вияви, що безпосередньо сприймають органами чуття, а також приховані структурні властивості, які можна виявити шляхом певних наукових, зокрема експериментальних, досліджень» [25, с. 767–768]. Отже, «форма слова – єдність граматичних значень і способів їх вираження в одному слові» [26, с. 193]. А «лексичне значення слова – закладений у слові зміст, який визначається співвіднесеністю слова з відповідним поняттям. Носієм лексичного значення є основа слова» [26, с. 84].

² А. Вайан вважає, що в старослов'янській мові зазначені віддієслівні іменники (рос. глагольные существительные) – «ще похідні від пасивних дієприкметників» (рос. страдательные причастия), вони «входять до парадигми дієслова» (рос. глагольное спряжение), оскільки «вільно творяться від будь-якого дієслова», зокрема від неперехідних, «у яких пасивні дієприкметники існують лише в потенції» (тут і далі наш переклад із російськомовних джерел – *М. Г.*) [13, с. 277]. Походження суфіксів **-нъје, -тъје** пов'язане з перерозкладом основ пасивних дієприкметників на **-n-, -t-**, до яких приєднався формант абстрагованого іменника **-ъје**, що у стародавню епоху мав необмежену продуктивність. Механізм та причини перерозкладу основ мовознавці пояснюють тим, що, оскільки такі іменники почали творитися як від перехідних дієслів, що мають пасивні дієприкметники, так і від неперехідних, що таких форм не мають, виникла потреба у «вирівнюванні» твірних основ і словотворчих формантів. Так з'явилися похідні суфікси **-нъје, -тъје**, і послідовно стала виділятися твірна основа інфінітива будь-якого дієслова [14, с. 86].

³ Ще в старослов'янській мові «вживання віддієслівних іменників було дуже поширеним; у деяких випадках вони утворюють скоріше дієслівні конструкції, ніж іменникові, і тому можуть супроводжуватися знахідним відмінком». «Оскільки віддієслівні іменники творяться від дієслів як доконаних, так і недоконаних, вони (іменники – *М. Г.*) утворюють такі співвідносні за видом пари, як і дієслова» [13, с. 278]. Проте треба зазначити, що категорія виду в старослов'янській мові перебувала ще в стадії становлення, тому йдеться не про «повноцінні» видові значення в сучасному розумінні, а про їхні «зародки» [11, с. 136–137].

З огляду на це треба чітко розрізняти два взаємопов'язані поняття: **процесовість** (рос. процессуальность, англ. processuality) і **дієслівність** (рос. глагольность, англ. verbal character [24, с. 106]). Перше поняття – це семантична категорія, яка відбиває збереженість процесових лексичних значень у віддієслівних дериватів і пов'язана з їхнім змістом. А друге – це граматична категорія, яка відбиває збереженість дієслівних граматичних значень у віддієслівних дериватів. Процесовість може бути подана явно (експліцитно) через граматичні категорії (тобто через дієслівність), а може неявно (імпліцитно) через лексичне значення⁴.

Як відомо [27, с. 7–8; 28, с. 36–38], дієслово – це частина мови, що має найбільшу кількість граматичних категорій, а саме: власне дієслівні (*час, спосіб, вид, стан, перехідність / неперехідність*) та невластне-дієслівні (*особа, рід* у деяких формах і *число*). Останні мають похідний характер і залежать від зв'язку дієслова з опорним іменником, у якому вони є незалежними, непохідними.

Розгляньмо, як НОП успадковують власне дієслівні граматичні категорії. На відміну від дієслова, яке називає процес, що протікає в певному часі та пов'язаний з певним суб'єктом, відповідний НОП подає процес як опредметнене, абстрактне поняття поза цим зовнішнім часом і без зв'язку із суб'єктом [29, с. 33], а тому НОП втрачає дієслівні категорії часу і стану, неповторювані в інших, окрім дієслова, частинах мови [27, с. 7].

«Дієслівна категорія виду – категорія абсолютної транспозиційної природи, її транспоновано від дієслова до всіх похідних (віддієслівних) різновидів частин мови – віддієслівного іменника, віддієслівного прикметника, віддієслівного прислівника, пор. *читає – прочитає і читання – прочитання, читаний – прочитаний* або *читавши – прочитавши*» [30, с. 148]. Тому в українській мові внаслідок морфологічного переходу дієслова в іменник останній зберігає «в дещо модифікованому вигляді категорію виду» [30, с. 116]. Так, за даними Г. Ращинської, яка досліджувала повний масив українських віддієслівних іменників на **-ння, -ття**, зафіксований у шеститомному українсько-російському словнику [31], з 5202 іменників 2134 (тобто 40,8 %) мають корелятивні пари, аналогічні видовим парам дієслів [16, с. 15]. Це вказує на регулярність творення видових пар НОП. Цікаво порівняти наведені дані з результатами О. Пінчука щодо морфологічної будови віддієслівних іменників із того самого словника. Згідно з [32, с. 41–42] зазначений словник містить 6044 іменники на **-ння, -ття** (що на 14 % більше, ніж подає Г. Ращинська). З них 69,96 % складають іменники, утворені від недоконаних дієслів, 29,2 % – від доконаних, а 0,84 % – від двовидових. Якщо припустити, що такий самий розподіл за видом має місце для даних Г. Ращинської, то можна зробити висновок, що близько 70 % НОП, утворених від дієслів доконаного виду мають корелятивні пари, а для НОП, утворених від дієслів недоконаного виду, ця частка значно нижча і складає близько 30 %.

Цікаво, що віддієслівні іменники на **-ння, -ття** відрізняються від дієслів щодо розподілу за видом та наявності корелятивної пари. Так, за даними Н. Сухариної [33, с. 12], для якої джерельною базою був СУМ [34], із 41000 дієслів (100 %) дієслова недоконаного виду, які не мають корелятивної видової пари доконаного виду, складають 17,2 %; дієслова доконаного виду, що не мають корелятивної видової пари недоконаного виду, – 27,6 %; дієслова, які мають корелятивну видову пару, – 53,4 %; двовидові дієслова – 1,8 %.

З усіх наведених даних можна зробити кілька висновків:

1) хоча серед українських дієслів переважають доконані дієслова (54,3 %), а недоконані складають 43,9 %, серед віддієслівних іменників на **-ння, -ття** маємо зворотне співвідношення: 69,96 % складають іменники, утворені від недоконаних дієслів, 29,2 % – від доконаних. Це підтверджує висновки Г. Ращинської, що НОП на **-ння, -ття** вільніше творяться від недоконаних дієслів, тоді як словотворчі можливості дієслів доконаного виду певним чином обмежені [16, с. 15];

2) двовидові дієслова та утворені від них іменники на **-ння, -ття** складають незначну кількість: 1,8 % та 0,84 % відповідно;

⁴ В окремих працях дієслівність розуміють по-іншому. Наприклад, Д. Миронов [19, с. 19] вважає дієслівністю саме семантичні характеристики, властиві віддієслівному іменнику через його дериваційний зв'язок із дієсловом, тобто те, що ми називаємо процесовістю.

3) дієслова, які мають корелятивну видову пару, складають 53,4 %, а подібні НОП на **-ння**, **-ття** – близько 40,8 %, що свідчить, з одного боку, про регулярний характер творення видових пар як дієслів, так і НОП на **-ння**, **-ття**, а з другого боку, про меншу кількість видових пар НОП саме через брак корелятивів, утворених від дієслів доконаного виду [16, с. 15].

Розглянемо тепер взаємопов'язані категорії *перехідності / неперехідності* та *стану*, що мають вияв у синтаксичних зв'язках дієслова з іменниками у відповідних відмінкових формах (суб'єктами й об'єктами) [28, с. 36–38]. Вони відбивають спрямованість процесів позамовної дійсності (рис. 1).

У **перехідному процесі** обов'язково має бути два учасники: **суб'єкт** та **об'єкт**. У фахових текстах суб'єктами можуть бути як істоти (зокрема особи), так і неживі предмети (природні, технічні або соціальні).

У **неперехідному процесі** не можна відділити суб'єкт від об'єкта. Такий процес може мати декілька різновидів (рис. 1). По-перше, це двоспрямований процес взаємодії (*притягуватися, відштовхуватися, перетинатися, обмінюватися, листуватися, радитися, зустрічатися* тощо), характерною ознакою якого є те, що кожен із двох учасників є одночасно й суб'єктом, й об'єктом. По-друге, неперехідними є процеси, у яких бере участь тільки один учасник, що одночасно є суб'єктом й об'єктом. І тому такі процеси не поширюються на інші об'єкти. На рис. 1 виділено дві групи таких процесів:

- процеси, спрямовані на самого себе (*навчатися, поширюватися, ховатися, ґрунтуватися*) або такі, що їх виконують у власних інтересах (*будуватися, запасатися, пакуватися*);
- процеси, що відбивають змінювання стану неживого предмета чи істоти (*горіти, червоніти, рости, довшати, летіти, падати, ширіяти, розширюватися, ділитися, відчинятися*) або внутрішній стан істоти (*журитися, хворіти*).

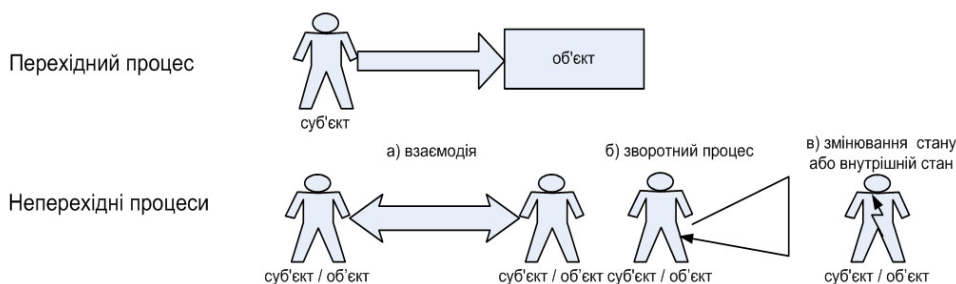

Рис. 1. Класифікація процесів позамовної дійсності з погляду спрямованості

Розглянута вище семантика дієслова лежить в основі виділення **категорії перехідності / неперехідності**. Згідно з [30, с. 247–248] **перехідність / неперехідність** – це здатність або нездатність процесу, вираженого дієсловом, поширюватися / не поширюватися, спрямовуватися / не спрямовуватися на об'єкт, який у реченні може бути виражений будь-якою відмінковою чи применниково-відмінковою формою слова.

Залежно від форми вираження **перехідності** розрізняють прямо-перехідні та непрямо-перехідні дієслова. **Прямо-перехідні дієслова** – це дієслова, які позначають процес, спрямований на об'єкт, що його в реченні позначають формою знахідного відмінка без применника або родового відмінка за наявності заперечної частки **не** чи вказівки на частину від цілого. Тоді як **непрямо-перехідні дієслова** – це дієслова, які так само передають процес, спрямований на об'єкт, але цей об'єкт може бути зреалізований формами інших непрямих відмінків або применниково-відмінковими формами.

З табл. 1 випливає, що українські **НОП** на **-ння**, **-ття** успадковують валентні властивості твірного дієслова й здатність до керування: форма керованого іменника, залежна від НОП, позначає об'єкт, як при дієслові. Так, родовий відмінок зі значенням об'єкта при НОП, утворених від прямо-перехідних дієслів, є регулярною трансформацією знахідного відмінка зі значенням об'єкта при прямо-перехідному дієслові й свідчить, що такі **НОП** зберігають дієслівну семантику прямої перехідності.

НОП, утворені від непрямо-перехідних дієслів, успадковують відмінок керованого іменника або керовану прийменниково-відмінкову форму (табл. 1).

Таблиця 1.

Успадковування НОП здатності до керування

Різновид перехідності	Дієслова	Віддієслівні іменники
прямо-перехідні	підбирати (<i>що?</i>) матеріал	підбирання (<i>чого?</i>) матеріалу
непрямо-перехідні	піклуватися про (<i>кого?</i>) дітей	піклування про (<i>кого?</i>) дітей
	запобігати // запобігти (<i>чому?</i>) надзвичайним ситуаціям	запобігання // запобіження (<i>чому?</i>) надзвичайним ситуаціям
	керувати (<i>чим?</i>) кафедрою	керування (<i>чим?</i>) кафедрою

Морфологічними засобами розмежування спільнокоренових перехідних і неперехідних дієслів є суфікси та постфікс **-ся**: *білити що?* (перех.) – *біліти* (неперех.), *ширити що?* (перех.) – *ширияти* (неперех.), *навчати кого?* (перех.) – *навчатися* (неперех.). В одних випадках ця морфологічна відмінність залишається в НОП, наприклад, *ширення* (від – *ширити*) і *шириання* (від – *ширияти*), не плутати яких закликав О. Синявський [4, с. 77]. В інших випадках форми НОП збігаються, наприклад: є два омоніми *біління* I – дія за знач. *білити* та *біління* II – дія за знач. *біліти*. Хоча є іменник *білення* – синонім до *біління* I [34, т. 1, с. 182], що дає змогу в термінології називати *біленням* перехідний процес, а *білінням* – неперехідний і таким чином відрізнити предметнені перехідні процеси від неперехідних⁵. Щодо твірних дієслів з постфіксом **-ся**, то утворені від них НОП зберігають зворотне значення, але втрачають цей постфікс, і тому вони пов'язані одночасно із співвідносними дієсловами з постфіксом **-ся** та без нього [35, с. 69], наприклад, *навчання* – дія за значенням *навчати* і *навчатися* [34, т. 5, с. 43].

Отже, українські НОП на **-ння**, **-ття** успадковують низку дієслівних властивостей, а саме: вид твірного дієслова, перехідність / неперехідність, його дієслівне керування (але об'єкт, що стоїть при дієслові у знахідному відмінку, стоятиме при НОП у родовому). Проте НОП, утворені від зворотних дієслів, зберігаючи зворотне значення, втрачають постфікс **-ся**.

2. Успадковування НОП дієслівних властивостей в інших слов'янських мовах

Незважаючи на спільність походження, окремі слов'янські мови суттєво різняться щодо збереженості дієслівних категорій і властивих їм формальних особливостей [12, с. 135].

Так, «польська літературна мова багата на віддієслівні йменники на **-nie**, **-cie**, – вона в них кохається й цей спосіб став рідним мові польській» [37, с. 194]. Вона виробила з них новий тип віддієслівного іменника, який зберігає низку дієслівних категорій, і тому його часто розглядають як особливу форму дієслівного імені *odstłownik* (букв. віддієслівник) [12, с. 137] або іменникову форму дієслова (польськ. **rzeczownikowa forma czasownika**) [20, с. 207]. Характерною особливістю цієї форми є регулярність творення (практично від будь-якого дієслова за винятком лише модальних дієслів, певних дієслів, що є присудками в безособовому реченні, та деяких неперехідних дієслів зі значенням наростання ознаки), наявність граматичних категорій виду і стану⁶, успадкованих від твірних дієслів, уживання лише в однині [12, с. 136; 38, с. 39–41] (табл. 2).

Аналогічне явище спостерігаємо в чеській мові (табл. 2) [21, с. 197–199; 23, с. 341–342], де зазначені НОП на **-ní**, **-tí** регулярно творяться від дієслів (пасивних дієприкметників) як доконаного,

⁵ А. Кримський [36, с. 7] зазначив, що творення віддієслівних іменників на **-ення** від дієслів на **-ити** зумовлене аналогією з пасивними дієприкметниками на **-ений**, а на **-іння** від тих самих дієслів – аналогією між дієсловами на **-ити** та **-іти**, від останніх природно творяться віддієслівні іменники на **-іння**.

⁶ У польській мові перехідні дієслова мають форми двох станів: активного і пасивного. Першу форму використовують в активних конструкціях, а другу – у пасивних. Систему пасивного стану утворюють складні аналітичні конструкції з пасивними дієприкметниками. У складі пасивних конструкцій сучасної польської мови практично не вживають перехідних дієслів зі зворотною часткою **się** у пасивному значенні [20, с. 204–207].

так і недоконаного виду, а утворені НОП протиставлені одна одній так само, як і твірні дієслова⁷. Характерною відміною чеської мови від польської є втрата віддієслівними іменниками, утвореними від зворотних дієслів, часток **se** і **si** зі збереженням зворотного значення [21, с. 198; 23, с. 341].

Отже, у західнослов'янських мовах НОП на **-нѣ**, **-тъѣ** зберігають не тільки дієслівну семантику, а й граматичні дієслівні категорії й тому мають статус дієслівної форми, так само, як дієприкметник та дієприслівник. У граматиках та підручниках їх розглядають у сфері дієслова.

Зовсім інша ситуація в сучасній російській мові (табл. 2), хоча, на думку багатьох дослідників, російські НОП на **-ние**, **-тие** з кінця XVII до початку XIX століття виражали граматичну категорію виду не менш чітко, ніж дієслова, і тими самими засобами (за допомогою префіксів, суфіксів, чергування та суплетивних основ). Наприклад: *делание // сделание, прогуливание // прогулянье, собиране // собрание, ловление // поимание*. [11, с. 137; 39, с. 73]. Проте в подальшому в російській мові дієслівність НОП на **-ние**, **-тие** почала слабнути через зникнення видової співвіднесеності таких назв завдяки вилученню певних твірних основ. Спочатку (імовірно ще у XVIII ст. – на початку XIX ст.) перестали творитися НОП від основ недоконаних дієслів на **-а-**, співвідносні з основами доконаного виду на **-и-**, наприклад, зникло *восхищание (въсхъщание)* від *восхищать і восхищаться*, зафіксоване в словнику І. І. Срезневського [40, т. 1, с. 430], а залишилося *восхищение (въсхъщение)* від *восхитить і восхититься*. Через це утворені від основ на **-и-** віддієслівні іменники на **-ение** стали нейтральними до видового значення основи: вони називають процес незалежно від особливостей його протікання, закінченості, тривалості тощо. Приблизно із 30-х років XIX ст. із системи словотворення НОП починають вилучатися основи префіксальних дієслів доконаного виду, співвідносні з основами недоконаного виду на **-ива-**, **-ва-**, а натомість усе більшу продуктивність і регулярність набувають НОП від таких основ. Якщо іменники від основ на **-ива-**, **-ва-** мають суто процесове значення, то співвідносні з ними іменники від дієслів доконаного виду або виходять з обігу (наприклад, *узнание, просмотрение* тощо), або поступово втрачають процесове значення, а набувають предметного (наприклад, *взыскание, повеление, предписание* тощо), і їх починають уживати у множині [14, с. 91–93].

Залишки видового протиставлення російських НОП зафіксовано в Словнику В. Даля, перше видання якого побачило світ у 60-х роках XIX ст., де НОП мають позначки «длит.» (рос. длительный вид), «окнч.» (рос. окончательный вид) та «об.» (рос. общее действие, длительное и окончательное) [41, т. 4, с. III, VIII]. Проте протягом другої половини XIX та всього XX ст. російські НОП на **-ние**, **-тие** продовжували поступово втрачати й переважно втратили можливість виражати видове протиставлення, хоча й зберегли дієслівне керування (табл. 2). Як зазначено в Російській граматиці [22, т. 1, с. 212–213], «їх творення не відрізняється достатньою регулярністю, а наявні утворення частіше за все не передають видового протиставлення й тому виявляються у видовому відношенні невизначеними, пор. в процессе решения этой трудной задачи :: после удачного решения этой трудной задачи». За даними О. Пчелінцевої, «з 5500 російських віддієслівних імен тільки 414 зберегли формальні корелятивні видові пари типу *накапливание // накопление*, при цьому в реальному мовленні така диференціація – велика рідкість» [17, с. 150]. Отже, у сучасній російській мові «внаслідок нерегулярності формального вираження аспектуальність **не набуває в іменнику статусу граматичної категорії**» (наше виділення – М. Г.) [42, с. 15].

У табл. 2 порівняно особливості успадковування дієслівних властивостей формами НОП на **-нѣ**, **-тъѣ** в сучасних польській, чеській, українській та російській мовах. З табл. 2 випливає, що є властивості, спільні для всіх розглядуваних мов (наприклад, збереженість дієслівного керування), а є відмінні. Наприклад, стосовно видових властивостей українська мова ближче до західнослов'янських мов (польської та чеської), ніж до російської, а стосовно деяких інших властивостей (наприклад, щодо іменників, утворених від дієслів на **-ся**) до російської та чеської.

⁷ Пасивний стан у чеській мові виражають двома способами: 1) описовими формами, що складаються з короткого пасивного дієприкметника й відповідних форм допоміжного дієслова **být**; 2) конструцією зі зворотною формою дієслова. У сучасній чеській мові форм описового пасиву частіше вживають від доконаних дієслів, тоді як зворотно-пасивні конструкції – від недоконаних дієслів, і їх здебільшого уживають, позначаючи дії повторювані та звичні [21, с. 173].

Таблиця 2.

Особливості успадкування та подавання дієслівних властивостей НОП на -п'є, -т'є у деяких сучасних слов'янських мовах

Форми	Польська мова	Чеська мова	Українська мова	Російська мова
Мають різновид	на -nie, -cie	на -ní, -tí	на -ння, -ття	на -ние, -тие
За наявності видової пари творяться	регулярно як від недоконаних, так і від доконаних дієслів. Винятки складають лише модальні дієслова, певні дієслова, що є присудками в безособовому реченні, та деякі неперехідні дієслова зі значенням наростання ознаки. Як твірна основа використовується основа інфінітива або основа теперішнього часу (залежно від типу дієслова) [20, с. 207–208; 38, с. 39–40]	регулярно як від дієслів недоконаного, так і доконаного виду. Як твірна основа використовуються пасивні дієприкметники, а в деяких випадках безпосередньо основа інфінітива неперехідних дієслів, які не мають форм пасивних дієприкметників. [21, с. 197–198; 23, с. 341–342]	регулярно від недоконаних і доконаних дієслів [32, с. 41–42], проте, на відміну від польської мови, не творяться від деяких різновидів дієслів доконаного виду, а також від певних різновидів дієслів недоконаного виду [16, с. 15; 32, с. 43–45; 49, с. VII]. Як твірна основа використовується основа інфінітива [16, с. 7]. Моделі творення наведено в [1, с. 33]	утворюється зазвичай лише від одного її члена, частіше від доконаної основи (порівняй, наприклад, <i>выделение, совпадение, распространение</i> тощо). Не творяться, наприклад, віддієслівні іменники від недоконаних основ без власне видового суфікса (-ива-, -ва-), а також від недоконаних дієслів, протиставлених доконаним дієсловом із відкритою твердою основою на -ну- . Для низки випадків протиставлення віддієслівних іменників від обох членів видової пари сприймають як протиставлення одичної та повторюваної дії, пор. <i>размежевание :: размежёвывание</i> [22, т. 1, с. 237]
Послідовне протиставлення за видом	так [20, с. 209; 38, с. 42]	так [21, с. 198; 23, с. 342]	так [1, с. 33; 4, с. 76–77; 5; 30, с. 116, 148]	ні [22, т. 1, с. 212–213; 42, с. 15]
Розглядають у	сфері дієслова [19, с. 19; 20, с. 207]	сфері дієслова [19, с. 19; 22, т. 1, с. 213]	сфері іменника ⁸ [30, с. 115–116]	сфері іменника [18, с. 13; 19, с. 19; 22, т. 1, с. 237]
Зберігають керування тих дієслів, від яких їх утворено, із заміною керування в знахідному відмінку на керування в родовому	так [20, с. 210]	так [23, с. 341]	так [50, с. 78]	так [14, с. 97; 18, с. 12]
Віддієслівні іменники, утворені від зворотних дієслів,	можуть зберігати зворотну частку się і значення зворотності [20, с. 208; 38, с. 41–42]	утрачають частки se і si , але зберігають значення зворотності [21, с. 198; 23, с. 341]	утрачають постфікс -ся , але зберігають значення зворотності, що відбито в тлумачних словниках української мови. Наприклад, навчання – дія за знач. навчати і навчатися	утрачають постфікс -ся , але зберігають значення зворотності. Наприклад, обогащення – обогащать , обогащаться [14, с. 93; 18, с. 12]

⁸ Це не відповідає граматичним властивостям українських НОП на **-ння, -ття**, які, на нашу думку, правильніше розглядати двічі: іменникові граматичні властивості – у сфері іменника, а дієслівні (і зокрема успадкування категорії виду) – у сфері дієслова.

Форми	Польська мова	Чеська мова	Українська мова	Російська мова
Наявність форм множини	відсутні [12, с. 136; 20, с. 209]	немає даних	[7, с. 19-20]. тільки в однині вживають іменників недоконаного виду: <i>засоби охолодження, термін відвантажування, період спостереження</i> . Проте іменник доконаного виду подають у множині, якщо обсяг виконуваних операцій певним чином визначено: <i>кількість розтяжень, серія досліджень, унаслідок кількох покриттів</i> тощо [8, п. 5.1.3; 10, п. Г.5.1.2] ⁹	на форми множини в сучасній російській мові немає обмежень [51, с. 198–200]
Сфера вживання	не обмежена книжними стилями (офіційним, науковим і публіцистичним), а й часто вживані в художній літературі та розмовній мові [20, с. 208; 38, с. 44]	переважно офіційний та науковий стиль. Вони не типові для розмовного мовлення. Їх нагромадження в реченні призводить до негативних стилістичних наслідків [23, с. 341]	переважно офіційний та науковий стиль [52, с. 56]. Жива українська мова такі іменники знає не так часто, і вони для неї менш природні. Рекомендовано їх оминати скрізь, де це можливо, а особливо уникати їх нагромадження, уживаючи замість них відповідних дієслів, дієприкметників тощо [37, с. 194–201; 53, с. 100–102; 54, с. 7–9, 11, 39–41].	різні стилі мови, хоча у [51, с. 300–301] зафіксовано певні недоліки конструкцій із віддієслівними іменниками та запропоновано шляхи, як їх усунути.

Такий об'єктивний науковий висновок у 30-ті роки ХХ ст. розглядали як вияв «націоналістичного шкідництва». Так, у передмові до Правопису 1933 року зазначено, що його розроблено саме з метою зліквідувати всі правила, «що орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазні культури, перекручували сучасну українську мову, ставили бар'єр між українською та російською мовами» [43, с. 5]. А укладачів Словника фізичної термінології звинувачували в тому, що вони нібито заміняли певні фізичні терміни «маловідомими або зовсім невідомими трудящим масам УСРР полонізмами (політичний сенс цього полоніфізму ясніший – змикання з польським фашизмом)» [44, с. 6]. Це було настільки суворе політичне звинувачення, що навіть через чверть століття в роки хрущовської відлиги, коли Польська Народна Республіка вже була союзником СРСР, Надія Москаленко [45] змушена була «виправдовувати» кожен офіційно прийнятий у чинному Правописі 1945 року термін, запозичений із польської термінології, наприклад, *доконаний* і *недоконаний вид* (с. 116–118), *час* (с. 121) тощо. Про останній термін вона, зокрема, писала (с. 122): «У відборі (**хай з польської мови**) терміну¹⁰, що забудовою не протирічить законам української мови, звичайно, значна заслуга Т. Глинського» (наше виділення – М. Г.). А в радянській академічній граматиці [29, с. 58] хитання щодо роду в іменниках іншомовного походження типу *апогей* – *апогея* пояснено різними шляхами запозичення таких іменників через російську мову або польську й наголошено на тому, що «для більшості носіїв української мови ... у ролі основного посередника виступає російська мова». Оскільки українській мові не дозволено було мати якісь

⁹ У проспекті тлумачного словника української мови (для обговорення) його розробник П. Горещкий запропонував при віддієслівних іменниках на **-ння**, **-ття** із процесовим значенням ставити лексичну позначку *мн. нема* [48, с. 47], але в самому словнику це не було зреалізовано.

¹⁰ Так в оригіналі – М. Г.

форми, що збігаються з польськими й відмінні від російських, у Правописі 1945 року вже подано *синтаксис* [46, с. 170], тоді як у Правописі 1933 року ще залишено термін *синтакса* [43, с. 88].

Відбиток цієї заполітизованості можна побачити навіть у сучасній праці А. Скоплева [11, с. 138], де після об'єктивного порівняльного аналізу трьох мов стверджується, що «в сучасній українській мові спостерігаємо тенденцію трактувати дієслівне ім'я як дієслівну форму, спираючись на “західнослов'янську модель”».

Насправді йдеться не про відкидання «російської моделі» і перехід на «західнослов'янську модель», а про побудову власне української моделі, яка б відбивала властивості саме української мови, а не залежала від властивостей сусідніх мов.

Висновки

1. На відміну від дієприкметників і дієприслівників, кожен із яких успадковує граматичну категорію виду твірного дієслова, категорія виду в українській мові властива не всім віддієслівним іменникам із процесовою семантикою, а лише їхній певній підмножині, а саме НОП на **-ння, -ття**. Інші НОП (безсуфіксні, на **-к(а)**, на **-зія, -ція** тощо) успадковують лише дієслівну семантику (тобто процесовість), а не граматичну категорію виду (тобто дієслівність).

2. Оскільки для дієприкметників, дієприслівників та НОП на **-ння, -ття** граматичне значення виду є успадкованим, то його визначають за видовим значенням твірного дієслова. Тобто конкретний НОП на **-ння, -ття**, так само, як будь-який дієприкметник і дієприслівник, має видове значення незалежно від того, чи є співвідносний саме йому НОП протилежного виду.

3. Із проведеного порівняння дієслівних властивостей НОП випливає, що є певні дієслівні властивості, спільні для всіх розглядуваних мов (наприклад, збереженість дієслівного керування), а є відмінні. Наприклад, стосовно видових властивостей українська мова ближче до західнослов'янських мов (польської та чеської), ніж до російської, а стосовно деяких інших властивостей (наприклад, щодо іменників, утворених від дієслів на **-ся**) до російської та чеської.

4. Правильно розв'язати проблему успадкування НОП на **-ння, -ття** дієслівних граматичних категорій можливо лише за неупередженого суто наукового деполітизованого підходу, виходячи із граматичних особливостей української мови й подолавши психологічну залежність від російської та польської мов. Як зазначив О. О. Тараненко, «ця залежність може бути як пряма: *«так, як у російській (польській) мові»*, так і обернена: *«[щоб було] не так, як у російській (польській) мові»*. Нормальним же, звичайно, має бути інший підхід: *«так, як це є в самій українській мові, відповідає саме її духу»* (наше виділення – М. Г.) [47, с. 4].

5. Проведене дослідження обґрунтовує концепцію успадкування дієслівних категорій НОП на **-ння, -ття** й відповідно практичні рекомендації ДСТУ 1.5:2003 та ДСТУ 3966:2009, які саме на ній ґрунтуються.

6. Оскільки українські НОП на **-ння, -ття** поєднують не лише семантичні, а й граматичні властивості дієслів та іменників, у створюваних академічних і навчальних граматиках, а також у підручниках української мови потрібно розглядати віддієслівні іменники двічі як у сфері іменника, так і у сфері дієслова, так само, як дієприкметник розглядають у сфері прикметника та у сфері дієслова¹¹.

1. Гінзбург М. Видове протиставлення віддієслівних іменників на позначення предметних процесів у слов'янських мовах / Михайло Гінзбург // Українська мова, 2011. – № 2. – С. 30–43.
2. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : изд-во АН СССР, 1961. – 158 с. 3. Канделаки Т. Л. Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – М. : Наука, 1977. – 168 с. 4. Синявський О. Порадник української мови / проф. О. Синявський ; пристосований для буденного вжитку д-ром В. Сімовичем. – Харків ; Берлін ; Нью-Йорк : Україно-американське вид. т-во «Космос», 1922. – 150 с. 5. Наконечний М. Ф. Розмаїтість форм – багатство мови (про видові форми віддієслівних іменників в українській мові) / М. Ф. Наконечний // Мовознавство, 1967. – № 2. – С. 57–65. – Режим доступу:

¹¹ У новітньому академічному описі української мови [30] дієприкметник описано двічі: у розділі 3 «Прикметник» як віддієслівний прикметник (§ 8) та в розділі 6 «Дієслово» як дієприкметник у сфері дієслова (§ 30).

http://litmisto.org.ua/?page_id=10258. 6. Лагутіна А. В. Віддієслівні абстрактні іменники на -ння в історії української літературної мови / А. В. Лагутіна // Дослідження з української та російської мов. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 212–231. 7. Юрчук Л. А. Про лексикографічне відображення віддієслівних іменників на -ння, -ття / Л. А. Юрчук // Мовознавство, 1975. – № 2 (50). – С. 12–20. 8. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів (ISO/IEC Directives, part 2, 2001, NEQ) : ДСТУ 1.5:2003 // Національна стандартизація. – К. : Держспоживстандарт України, 2003. – С. 84-142. 9. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять: ДСТУ 3966-2000. – К. : Держстандарт України, 2000. – IV, 32 с. – (Національний стандарт України). 10. Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять : ДСТУ 3966-2009. – К. : Держспоживстандарт України, 2010. – IV, 31 с. – (Національний стандарт України). 11. Скоплев А. А. Репрезентация глагольных категорий в существительных в славянских языках / Скоплев А. А. // Актуальні проблеми слов'янської філології : Міжвуз. зб. наук. ст. – К. ; Ніжин, 2006. – Вип. XI. Ч. 1. – С. 134–141. 12. Історична типологія слов'янських мов: Ч. 2 / За ред. О. Б. Ткаченка. – К. : Довіра, 2008. – 264 с. 13. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1952. – 447 с. 14. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века : В 5 т. : Т. 3 : Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного в русском литературном языке XIX века / Под ред. В. В. Виноградова, Н. Ю. Шведовой ; АН СССР: Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1964. – 600 с. 15. Ткаченко-Рацінська Г. М. Питання виду віддієслівних іменників у сучасній українській і російській мовах / Г. М. Ткаченко-Рацінська // Респуб. наук. конф. з питань російсько-українських мовних зв'язків. Тези доповідей. (Грудень 1964 р.). – Луганськ, 1964. – С. 59–60. 16. Рацінська Г. Н. Отглагольные имена существительные на -ння, -ення (-іння), -ття в современном украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 661 – языки народов СССР (украинский язык) / Г. Н. Рацінська. – Львов, 1968. – 20 с. 17. Пчелинцева Е. Э. Аспектуальность русских и украинских отглагольных имен действия / Пчелинцева Е. Э. // Функциональная лингвистика: зб. наук. праць. – Симферополь, 2011. – № 2. – С. 149-151. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/flin/2011_2/pchelintseva.pdf. 18. Федорова Ю. Н. Семантика глагольного имени в польском и русском языках: автореф. дис... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Федорова Юлия Николаевна ; Перм. госун-т. – Пермь, 2006. – 18 с. – Режим доступу: www.psu.ru/psu/files/4966/0006.doc. 19. Миронов Д. Глагольность в сфере имен: к проблеме семантического описания deverbatивов (на материале русского языка): Дис. ... д-ра фил. по рус. филол. / Дмитрий Миронов. – Таллинн : Изд-во Таллинского ун-та, 2008. – 98 с. – Режим доступу: <http://e-ait.thulib.ee/118/1/miron556742a5fdf2076072bf29a05b78fe24.pdf>. 20. Тихомирова Т. С. Курс польского языка : Учеб. для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.» / Т. С. Тихомирова. – М. : Высш. шк., 1988. – 279 с. 21. Чешский язык : Учебник для I и II курсов : для студентов филол. спец. вузов / А. Г. Широкова, П. Адамец, И. Влчек, Е. Р. Роговская. – 2-е изд. испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1988. – 544 с. – Режим доступу: <http://lang-lib.narod.ru/czech.html>. 22. Русская грамматика : в 2-х т. / Vilma Barnetová, Helena Běličová-Křížková, Oldřich Leška и др. – Praha : Academia Praha, 1979. – Т. 1 – С. 1–664 ; Т. 2 – С. 665–1093. 23. Даниленко Л. І. Чеська мова: Підруч. для студентів вищ. навч. закл. / Л. І. Даниленко. – 3-е вид. – К. : Довіра, 2012. – 543 с. 24. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. второе, стереотипное. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с. – Режим доступу: http://www.classes.ru/grammar/174.Akhmanova/source/worddocuments/_51.htm. 25. Українська мова. Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та інші. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с. 26. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с. 27. Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова, 2012. – № 2. – С. 3–10. 28. Симонова К. Граматичні категорії дієслова: основні підходи до вивчення / Катерина Симонова // Українська мова, 2012. – № 2. – С. 34–44. 29. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 584 с. 30. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики

укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с. 31. Українсько-російський словник: У 6-ти т. / За ред. І. Кириченко. – К. : АН УРСР, 1953–1963. 32. Морфологічна будова сучасної української мови : монографія / АН УРСР, Ін-тут мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. М. А. Жовтобрюх ; редкол.: І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1975. – 208 с. 33. Сухарина Н. М. Граматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «українська мова» / Сухарина Наталія Михайлівна ; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О.Потебні. – К., 2003. – 19 с. 34. Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980. 35. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1979. – 407 с. – Режим доступу : <http://www.inmo.org.ua/library.html>. 36. Крымский А. О малорусских отглагольных существительных на -енне и -інне / А. Крымский // Окремий відбиток з «Юбилейного сб. в честь В. Ф. Миллера». – М., 1900. – 7 с. 37. Огієнко І. Рідна мова / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с. (Бібліотечна серія Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Серія 2. «Зарубіжні періодруки». Том 8). 38. Мацюсович Я. В. Морфологический строй современного польского литературного языка : Ч. 1. : Имена (суц., прил., местоимение, числит.) / Я. В. Мацюсович; под ред. П. А. Дмитриева. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 162 с. 39. Пазельская А. Г. Аспектуальность и русские предикатные имена / А. Г. Пазельская // Вопросы языкознания, 2003. – № 4. – С. 72–90. – Режим доступу: http://files.istorichka.ru/FTP/Periodika/Voprosy_Jazykoznanija/2003/2003_4.pdf. 40. Матеріали для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / трудъ И. И. Срезневского. – В 3-х т. – СПб.: Типография Императорской Академіи наукъ, Т. 1. – 1893. – 1420, 49 с.; Т. 2. – 1902. – 1803 с.; Т. 3. – 1912. – 1684, 272, 13 с. 41. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля : в 4-х томах. – 3-е, исправленное и значительно дополненное, издание подъ ред. проф. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ. – СПб. ; М. : Товарищество М. О. Вольфъ, 1903–1909. 42. Пчелінцева О. Е. Аспектуальність у структурі віддієслівних імен дії у російській мові : автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова» / Пчелінцева Олена Едуардівна ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 17 с. – Режим доступу : <http://avtoreferat.net/content/view/10618/66/> 43. Український правопис / Народний комісаріат освіти УСРР. – Х. : Рад. шк., 1933. – 95 с. 44. Фізичний термінологічний бюлетень / УАН. Інститут мовознавства. (Друкується за Постановою Наркомосвіти УСРР). – № 4 – К. : Вид-во Української Академії наук, 1935. – 81 с. 45. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології / Н. А. Москаленко. – К. : Рад. шк., 1959. – 224 с. 46. Український правопис / Народний комісаріат освіти УСРР. – К. : Укр. держ. вид-во, 1946. – 179 с. 47. Тараненко О. Лінгвістичні проблеми української термінології на сучасному етапі // Українська термінологія і сучасність (Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції). – К., 1997. – С. 3–9. 48. Проспект тлумачного словника української мови (для обговорення) / Уклад П. Й. Горецький ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 82 с. 49. Польсько-український словник : У 2-х томах (трьох частинах) / Редколегія: А. І. Генсьорський, Л. Л. Гумецька (гол. ред.), І. М. Керницький та ін. – К. : Вид. АН УРСР, 1958–1960. – Т. 1 – 1958. – 696 с., Т. 2, частина 1 – 1959. – 576 с., Т. 2, частина 2 – 1960. – 608 с. 50. Пономаренко К. Девербатив у семантико-синтаксичній структурі речення / К. Пономаренко // Донецький вісник Наук. товариства ім. Шевченка. – т. 22. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2008. – С. 73–87. – Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/visnyk22.pdf>. 51. Розенталь Д. Э. Справочник по правописанию и литературной правке : Для работников печати / Д. Э. Розенталь. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Книга, 1985. – 336 с. 52. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Г. Д. Басова, А. В. Качура, А. В. Кихно и др. Отв. ред. Н. Г. Озерова. – К.: Наук. думка, 2003. – 534 с. (Проект «Наук. книга»). – Режим доступу: <http://depositfiles.com/ru/files/90zinf3rn>. 53. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Борис Антоненко-Давидович. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 1994. – 254 с. 54. Ярема С. На теми української наукової мови. – Л. : Українське товариство з механіки руйнування матеріалів, Львівське крайове товариство «Рідна школа», Наук. товариство ім. Шевченка, 2002. – 44 с.